

КИРИЛО-МЕТОДІЇВСЬКЕ БРАТСТВО 1918 – 1920 РР. В УКРАЇНСЬКОМУ ЦЕРКОВНОМУ РУСІ*

Арсен ЗІНЧЕНКО

*доктор історичних наук, професор,
заступник директора НДІУ*

Упродовж сімдесяти років царський режим приховував матеріали слідчої справи про Кирило-Методіївське товариство. Повний текст «Книг битія українського народу» до початку 1918 р. ніколи не публікувався. Стаття Василя Івановича Семевського, в якій подавалася значна частина тексту «Книг» (попри те, що найгостріші їхні моменти були упущені), спричинила конфіскацію журналу «Русское Богатство» (кн. 5 і 6 за 1911 р.). Цей твір переховувався в архіві «III Отделения собственной Его Величества Канцелярии». Навесні ж 1917 р. весь архів Департаменту поліції був переданий Петербурзькій Академії наук, Павло Зайцев взяв одну з копій «Книг битія» з теки зі справи Миколи Костомарова й опублікував українською мовою текст цього програмового документа Братства та деякі матеріали зі слідчої справи М. І. Гулака [1, прим. на с. 7]. Так, у першому числі журналу «Наше минуле» за 1918 р. було вперше опубліковано програмовий документ Кирило-Методіївського братства (с. 7 – 21) з науковою розвідкою Павла Зайцева «Книги битія» як документ і твір» (с. 22 – 35). У журналі було також розміщено український текст прокламації «Братія українці», написаної рукою М. Костомарова (с. 36 – 37), спогад проф. С. Єгізарова про членів Кирило-Методіївського братства Микола Гулака і Олександра Навроцького (Єгізаров С. Пам'яті моїх учителів і

керовників М. І. Гулака, Л. Загурського та О. О. Навроцького) (с. 44 – 53) та деякі документи про слідство над М. Гулаком, підготовані П. Зайцевим («Нові документи про Гулака») (с. 54 – 56).

Слідом вийшла друком доповідь С. С. Уварова про слов'янофільство (8 травня 1847 р.) та лист О. Ф. Орлова до царя від 26 травня 1847 р. про зміст діяльності кирило-методіївців та вжиття заходів проти поширення визвольних ідей. Ці публікації були розміщені в часописі «Наше минуле» в перших двох номерах 1918 р. Хоча миколаївські сатрапи й репресували кирило-методіївських братчиків і приховали його програмові документи, проте ідеологія Братства справила визначальний вплив на весь подальший український визвольний рух. «...Гадки і плани кирило-методіївців пішли широко в громадянство, – зазначав М. Грушевський, – і від них бере початок сучасне українство» [11, с. 86]. Отже, є підстави стверджувати, що ідеї кирило-методіївців могли стати суттєвою спонукою і для діячів церковно-визвольного руху 1918 р. прибрати і для свого гуртка цю назву, тим більше, що їх єднали фундаментальні засади християнської рівності і братерства, які старі кирило-методіївці взяли за напрямні своєї діяльності.

На початку 1918 р. відбулася перша сесія Всеукраїнського православного церковного собору. Коли ж з приходом

* Авторське написання збережено.

більшовицьких військ його засідання були перервані, українська частина делегатів із членів колишньої Всеукраїнської православної церковної ради й утворила Братство святих Кирила і Методія. Церковно-просвітницьку працю нове Братство почало після визволення Києва від більшовицької окупації (кінець лютого 1918 р.). Діяльність Братства була активною навіть тоді, коли більшість українських громадських організацій, у тому числі й «Просвіт», завмерла.

Важливі деталі, які стосуються заснування Братства, його учасників, діяльності в Києві, а згодом, після переїзду його активістів до Кам'янець-Подільського, знаходимо в свідченнях колишнього голови ВПЦР Михайла Мороза, зафіксованих у протоколах допитів його в ГПУ в зв'язку з підготуванням процесу «СВУ». Протоколи допитів репресованих осіб, зокрема залучених ГПУ до справи «СВУ», загалом є містким джерелом для з'ясування суттєвих деталей розгортання українського церковного руху, відносин цього руху з владними структурами, а також і міжособових стосунків, які склалися між учасниками й опонентами цього руху. Фактично це своєрідні спогади, де всі ці обставини реставруються з минулого, й відомі властивості людської пам'яті зумовлюють можливість певної аберації, що пояснює наліт суб'єктивності цього джерела, та ще й з урахуванням того, що ці спогади були актуалізовані в застінках ГПУ. Проте за відсутності інших джерел, що містять подібну інформацію, ці протоколи все ж мають бути в полі зору дослідника. Що ж до висловлюваних допитуваними політичних поглядів чи оцінки політичної позиції певних діячів, у цьому дослідник має бути особливо

остережливим і подавати ці факти відповідно до практики критики джерела.

М. Мороз був обізнаний, зокрема, з тим, як виникло Кирило-Методіївське братство, зорганізоване в Києві в 1918 р., як він пише, «прогресивним українським духівництвом» після того, як Всеукраїнський православний церковний собор в 1918 р. «викинув зі свого складу Українську Церковну Раду, що його скликала» [4, с. 122]. Тоді, як стверджував М. Мороз, «ця ліва частина цього собору і організувала т. з. Кирило-Методіївське брацтво для подальшого продовження українізації Церкви». «До цієї течії, – зазначає допитуваний, – належали, як я чув, св[ященники] Липківський, Шараєвський, Тарнавський, Ходзицький, Поспіловський, Богданович» [4, с. 125]. У протоколі допиту В. Чехівського від 1 жовтня 1929 р. серед братчиків засвідчено протоієреїв Ботвиновського, Пилипенка, П. Тарнавського, В. Липківського, Н. Шараївського, М. Грушевського, Мик. Крамаренка, Маричева та інших [3, с. 72 – 73].

Зі слів фундаторів братства Липківського, Шараївського та Тарнавського, це братство «повинне було дбати про українізацію Церкви про її автокефалію та про переклад богослужбових книжок на українську мову». М. Мороз для стислості зазначає: «Як мені казали Липківський та Шараївський, братство це було засноване з метою церковних реформ та українізації Церкви». І далі фіксує, наче розкручуючи стрічку пам'яті: «Оскільки мені відомо, це брацтво друкувало листівки, щодо церковної справи, що закликали до українізації Церкви, до утворення автокефалії та соборноправного її устрою». Він, зокрема, пише, що бачив одну листівку «про соборноправний

устрій Церкви» і що її склав о. Липківський. Ці листівки торкалися передовсім подій у Церкві за 1917–1918 рр. З певним припущенням М. Мороз стверджує, що філії цього братства були в Катеринославі та Кам'янці: «В Катеринославі, здається, керував цим брацтвом проф. Біднов, а в Кам'янці, здається, ректор Українського Державного Університету Огієнко Іван Іванович» [5, с. 125].

М. Мороз свідчив, що після взяття Києва денікінцями, у серпні 1919 р. він прибув до Кам'янця-Подільського та зустрів там о. Василя Липківського й Стороженка, майбутнього єпископа УАПЦ. Мороз звернувся з проханням до о. Василя Липківського допомогти знайти помешкання. Прибульця спровадили до братчика Гордовського, який згодом в 1925 р. був секретарем ВПЦР. Протоіерей Липківський повідомив про існування в Кам'янці, новому осередку УНР, Кирило-Методіївського братства й запросив М. Мороза на його засідання, на якому треба було зробити доповідь про українізацію Церкви [6, с. 132].

У деяких дослідженнях стверджується, що Кирило-Методіївське братство в Кам'янці-Подільському склалося ще раніше, хоча й за прикладом Києва. Так, у дисертації Віктора Адамського зазначено, що в Кам'янці-Подільському ще в лютому 1919 р. утворилася ініціативна група з місцевих священиків, громадських діячів та членів професорсько-викладацької корпорації, яка поставила завданням заснувати у місті за прикладом Києва Кирило-Методіївське братство. Його центром став місцевий університет [10, с. 166]. Основна мета братства полягала у налагодженні практичної різнобічної діяльності на ниві відродження властиво Української Православної

Церкви. За київським статутом Братства, зокрема, передбачалося: «а) видавати книжки, журнали, часописи і т. и., б) заводити свої відчити, загально-просвітні курси, літературно-музичні вечори, концерти, вистави і т. и., в) заводити стипендії, школи, захистки про дітей і дорослих, бюро праці і т. інші просвітні і добродійні закладки, г) оповіщати конкурси і премії за найкращі твори письменства та умілості» [8].

На перших порах робота за визначеними напрямками проводилася досить мляво. Це визнавав сам голова ради братства В. О. Біднов. Однак поступово праця налагоджувалася і приблизно з середини серпня 1919 р. почала набирати все чіткіших та реальних форм [10, с. 166]. Імовірно, це пожвавлення відбулося у зв'язку з прибуттям до Кам'янця одного з провідників українського церковного руху протоієрея Василя Липківського.

16 серпня 1919 р. у присутності 83 членів братства було затверджено «Послання Кирило-Методіївського Братства Православним Християнам на Україні». В «Посланії» братчики звернули увагу на царський закон від 8 травня 1864 р., згідно з яким «право вірних брататись, об'єднуватись було скасовано і передано єпархіальному архієреєві, лише він міг дозволити або заборонити братства, таким чином, лише воля архієрея могла творити братства». Автори «Послання» підкреслили, що московські владики і царі «повернули український народ в єгипетське рабство», а тому «насильне підданство Української Київської Церкви владі московського Патріарха» має бути скасованим. При цьому братчики закликали усіх молитися «за єднання всіх Церков», яке мало бути вільним,

із забезпеченням незалежного життя Церкві, кожному народу. Наостанок підсумували, що «Українська Церква повинна бути вільною, рівною другим Православним Церквам, автокефальною, себто мати своє урядування, незалежне від сторонньої інодержавної влади» [10, с. 167].

Найбільший вплив на дільність цього братства мав Володимир Чехівський, який зреалізував свої давні зацікавлення творами Миколи Костомарова, члена й ідейного натхненника Кирило-Методіївського товариства 1840-х років [2, с. 119]. Було скликано загальні збори братства, обрано президію, головою якої став В. Чехівський, а секретарем – Романюк. Серед членів братства В. Чехівський пригадував протоіереїв Табінського, М. Крамаренка, Є. Сіцинського, декана богословського факультету Кам'янець-Подільського університету В. Біднова, П. Гордовського, П. Сікорського, Л. Білецького, Васильківського та ін.

Помітним був вплив Братства на прийняття важливих кадрових рішень з церковних питань. Принаймні призначення 15 вересня 1919 р. ректора університету І. І. Огієнка на посаду міністра ісповідань відбулося внаслідок «вимог та рекомендації» Кирило-Методіївського товариства. Цей факт підтверджував як сам Іван Огієнко, так і голова ради братства Василь Біднов [10, с. 167].

Братство вирішило організувати українську парафію. Коли склалася ініціативна група, вона звернулася до архієпископа Кам'янецького Пимена (Пегова) за дозволом дати українській парафії Александрівський собор. Але Пимен у погодженні з Петлюрою і міністром Огієнком відмовив. І. Огієнко, міністр ісповідань, спеціаліст-філолог, видав наказ,

«щоб у церквах читали не українською мовою, а слов'янською, лише з вимовою українською і до наказу додав щось 70 правил тієї вимови». Тоді Братство, за допомогою богословського факультету Кам'янець-Подільського університету, утворило парафію при Університетській церкві. Там і почалось богослужіння для української парафії і виголошування проповідей українською мовою. В. Чехівський склав відозву до вірян про основи відродження національної Церкви, яка, за ухвалою Братства, мала поширюватися й далі. Братство, ідучи проти наказу міністра, ухвалило, що право молитись рідною мовою є елементарне і не потребує нічийого затвердження і що переходити до богослужіння українською мовою може кожна парафіяльна громада після своєї ухвали [3, с. 72 – 73]. Проте в життєвих реаліях негайного впровадження української мови в богослужіння відразу не могло відбутися через відсутність перекладів корпусу богослужбової літератури українською мовою.

До складу Ради міністра, яка засідала в приміщенні університету, було запрошено В. Біднова, Є. Сіцинського, В. Липківського, В. Чехівського й М. Мороза. На засіданнях Ради обговорювалися питання про організацію Міністерства, організацію відправ з українською мовою, організацію Синоду, перекладів богослужбових книжок українською мовою [6, с. 136]. «В Кам'янці в вересні заснована була перекладова комісія під головуванням прот. Липківського, на якій розглянуто було переклад панахиди і молебня, зроблений свящ. Жевченко і Опаренко», – читаємо у пізнішому звіті протоіереїв В. Липківського та Н. Шаравського перед радою Старософійської

парафії у квітні 1921 р. [9, арк. 31 зв.]. На одному із засідань Ради Кирило-Методіївського братства обговорювалося питання про кандидатів на українських єпископів. Було схвалено кандидатури о. Павла Погорілка, визнана бажаною також і кандидатура о. В. Липківського, коли цьому не стане на перешкоді те, що він одружений [6, с. 137].

В сценарних документах у справі «СВУ», виготовлених в надрах ГПУ УССР, є чимало сторінок, які стосуються діячів українського церковного руху. Так, у «Винувальному висновку у справі СВУ» знаходиться фрагмент запису допиту заарештованого В. М. Чехівського, на якому він «свідчив»: «В церковному мойому оточенні під впливом націоналістичного напрямку в громадянстві, що мав спільні тенденції з «СВУ», а саме: ідею національного поєднання, ідею пріоритету національної справи, а також і під моїм впливом, що іноді виявлялися в націоналістичних, спільних з ідеями «СВУ», відступленнях від загального церковного учення, визначалась група осіб, поєднаних згаданими вище думками; на осіб з цієї групи можна було довіритися, на мою думку, в національній справі; вони не пожертвували би національною справою для якої-будь іншої. Я вважав, щодо цієї групи своїм світоглядом належали митроп[олит] В. ЛИПКІВСЬКИЙ, архієпископ Н. ШАРАЇВСЬКИЙ, М. ХОМІЧЕВСЬКИЙ, М. ЧЕХІВСЬКИЙ, Л. КАРПІВ, Ю. КРАСИЦЬКИЙ». «Винувальний висновок у справі СВУ», датований 7 лютого 1930 р. і затверджений підписом голови ГПУ УССР В. А. Балицького, містить звинувачення проти УАПЦ [12, с. 496 – 497].

Причетність до Кирило-Методіївського братства була включена як

складова обвинувачення, висунутого в ході розробки процесу «СВУ», й відомому церковному діячеві, історикові, священникові УАПЦ Євтимові Сіцинському. Його було звинувачено у причетності до Кам'янець-Подільської філії «Спілки визволення України». Під час допитів йому ставилася у провину приналежність до Кирило-Методіївського братства, основним осередком якого виступав місцевий університет, та активна участь у автокефальному русі [10, с. 19].

Обвинувальний висновок свідчить, що загальну концепцію УАПЦ ідеологи більшовицького режиму пов'язували з політичним проектом відновлення Української державності: «Думка про організацію автокефальної церкви зародилась в керівних українських контрреволюційних колах ще за часів директорії УНР. На автокефальну церкву вони поклали великі політичні пляни. Вона, за їх плянами, мусила бути чинником, великого значіння в справі підтримки й закріплення серед куркульства ідей української буржуазної держави. Вона мусила дати петлюрівщині серйозну допомогу у її боротьбі з соціальною революцією. Виникнувши спочатку в виді окремих груп, що зформувались 1919 – 1920 рр. в умовах і за підтримки так званої «Української Народної Республіки» в «Кирило-Методіївське Братство», майбутня УАПЦ вже тоді об'єднувала найрішучіший націоналістичний антирадянський елемент, що ним керував В. ЧЕХІВСЬКИЙ, ЛИПКІВСЬКИЙ і інші. Вже тоді, ще невеличка щодо кількості своїх прихильників, майбутня УАПЦ обіцяла бути одним з видатних чинників боротьби за «відродження» буржуазно-куркульської України у формі УНР. Роль й значіння майбутньою УАПЦ як

пропагандистсько-петлюрівського органу, що був близький до села, уже тоді були ясні керівним колам українського антирадянського руху, що взяли її під свою опіку і стали на чолі українського церковного руху, що почався» [7, с. 230 – 231]. Укладачі «Винувального висновку» пов'язували проведення Собору 1921 р. з антирадянськими колами української інтелігенції, якими керувало «Братство Української Державности» («БУД»). Це «Братство» начебто і висунуло кандидатуру В. Липківського на митрополита Української автокефальної церкви [12, с. 498 – 500].

Як бачимо, Кирило-Методіївське братство, створене на початку 1918 р. в Києві, що орієнтувалося на основні напрямні визвольної концепції Братства Шевченкової доби, стало органічною складовою мобілізації українства довкола духовної та організаційної суверенізації України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Костомаров М. Книга битія українського народу / М. Костомаров // Наше минуле. Журнал історії, літератури і культури. – 1918. – Число 1. – С. 7 – 21 (Прим. П. Зайцева на с. 7).
2. Документи з архівної кримінальної справи на Михайла Мороза. 1929–1957 рр. Протокол допиту Михайла Мороза від 10 жовтня 1929 р. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2006. – № 1/2 (26/27).
3. Протокол допиту Володимира Чехівського від 1 жовтня 1929 р. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2006. – № 1/2 (26/27).
4. Протокол допиту Володимира Чехівського від 16 жовтня 1929 р. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2006. – № 1/2 (26/27).
5. Протокол допиту Михайла Мороза від 30 листопада 1929 р. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2006. – № 1/2 (26/27).
6. Протокол допиту Михайла Мороза від 11 грудня 1929 р. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2006. – № 1/2 (26/27).
7. Репресована УАПЦ // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – К., 2005. – № 1/2 (24/25). – Ч. 1. – 229 с.
8. Статут Українського православного Брацтва імени святих Кирила та Мефодія. – К.: Типографія Києво-Печерської Лаври, 1918. – 9 с.
9. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 107.
10. Адамський В. Р. Заснування та діяльність богословського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918–1920): дис. ... канд. іст. наук (рукопис). – 270 с.
11. Грушевський М. Звідки пішло українство і до чого воно йде // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К., 1992. – С. 86.
12. Преловська І. Джерела з історії Української Автокефальної Православної Церкви / І. М. Преловська; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2013. – 694 с.